

ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՀԱՅԿԱԶ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՀԱՎԱՏՔԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՈՒՄ

19-րդ դարում Ռուսաստանում լույս տեսած հայագիտական գրականության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Հայոց Եկեղեցու և հայերի հավատքի թեման բավականին զբաղեցրել է ուսումնականների: Ընդ որում, քննելով հայոց պատմությունը, ուսումնականներն իրավացիորեն Հայոց Եկեղեցու պատմությունը համարում են այդ պատմության բաղկացուցիչ մասը:

Հայոց Եկեղեցուն և հայերի հավատքին մվիրված հրապարակումներում ուսումնականներն առաջին հերթին ընդգծում են հայերի անսահման հավատարմությունը քրիստոնեական իրենց հավատին: Դեռևս 19-րդ դարի արշալույսին ուսումնական Ս. Գլինկան¹ «Հայ ժողովրդի պատմության տեսություն» աշխատության մեջ նշելով Հայ Եկեղեցու ծառայությունները, առանձնակի շեշտում էր նրա մշակութային ուղղվածությունը, որն, ի դեպ, ուսումնականը համարում էր հայ ժողովրդի գոյատևման կարևոր մասնապայման. «Հայաստանը հարուստ է նշանավոր գրողներով: Նրանք հմուտ էին բանասիրության բոլոր ճյուղերում, իսկ պատմիչների ստեղծած բազում տարեգրությունները սրբությամբ պահպանվում էին վանքերում... Ինչ զանգերի պես է տիրանալ մի երկիր, - գրում է նա, - որը գիտությունների ապաստարան էր անգամ այն ժամանակներում, երբ բռնության անողորմ ձեռքն ամենուր հետապնդում էր նրան»²:

¹ Ծմբ. Հեղինակն այստեղ մամրամասն չի անդրադառնա խնդրի առնչությամբ Ս. Գլինկայի արտահայտած մտքերին, քանի որ դրանք մերկայացված են հեղինակի՝ մեր ամսագրում տպագրված առանձին հոդվածում: Տե՛ս «Էջմիածին», 2001, № Ա:

² Տե՛ս С. Н. Глинка, Обзор истории армянского народа, М., 1832, ч. 1, с. 4.

19-րդ դարի երեսնական թվականներին Մոսկվայում լույս տեսած «Հայ ժողովրդի պատմության տեսությանը վերաբերող փաստաթղթերի ժողովածուն» մշտում էր, որ «հայերը հնուց ի վեր անհողդողդ են եղել քրիստոնեական իրենց հավատի հանդեպ և, որպես հաստատական խանդավառներ, մեծագույն համոզվածությամբ կարող են դառնալ Արևելքում քրիստոնեության տարածման մեր մերձավոր ու հավատարիմ զինակիցները»³։ Հենց սկզբից կցանկանալիք մեկ ընդհանրացնող մասնավորում կատարել։ 19-րդ դարի հայագիտական գրականության մեջ այս միտքը բավականին հաճախ է ընդգծվում։ Հայաստանը դիտվել է որպես քրիստոնեության վերջին պատենշն Արևելքում։ «Հետաքրքիր և ուսանելի է նկատել, - գրում են ժողովածուի հեղինակները, - որ որտեղ էլ որ հայերը բնակություն են հաստատել՝ իրենց հայրենիքում, թե օտար ափերում, ամմիջապես ձեռնարկել են եկեղեցիների կառուցումը և նրանց կից բացել են ուսումնարաններ, հիմնադրել ակադեմիաներ և ճեմարաններ»⁴։

Հայոց պատմությանը մվիրված ոռու հեղինակների ուսումնասիրություններում բավականին հաճախակի կարելի է հանդիպել հայկական եկեղեցիների ու վանքերի նկարագրություններին, որոնք որպես կանոն բերվում են ապացուցելու համար Հայ Եկեղեցու վաղմջականությունը հայերի՝ աշխարհում առաջինը քրիստոնեությունն ընդունած ժողովրդի իրողությունը։ Ռուս հեղինակ Ն. Նեֆեդևն, օրինակ, նկարագրելով Էջմիածնի վանքը և ներկայացնելով նրա կառուցման մանրամասն պատմությունը, այնուհետև գրում է. «Ամբացատրելի բարեհաճ զգացումով ես մտա այդ եկեղեցին։ Ներսիս այն բավականին ընդարձակ էր և ուներ գեղեցիկ զմբեթ»⁵։ Վանքի նկարագրությանը զուգընթաց, Նեֆեդևը չի մոռանում մշել նաև հայերի՝ որպես աշխարհում առաջինը քրիստոնեությունն ընդունած ժողովրդի փաստը, ընդգծում հայերի մվիրվածությունն իրենց հավատին և եկեղեցուն։ «Հայերը, - գրում է նա, - տարածված են աշխարհի բազում երկրներում, սակայն որտեղ էլ որ նրանք ապրում են, միավորված են իրենց ընդհանուր հավատի շուրջ»⁶։

Հայ Եկեղեցու և հայերի հավատքի մասին ուշագրավ մտքերի կարելի է հանդիպել ոռու մշանավոր ռազմական պատմաբան Վ. Պոտտոյի գրքում, որի բաժիններին մեկը կրում է «Արարատի երկիրը» խորագիրը։ Ռուս պատմաբանն առանձնակի ընդգծում է հայերի՝ աշխարհում առաջինը քրիստոնեությունը պաշտոնապես ընդունելու փաստը։ «Այս ժողովրդի առանձնահատկությունն այն է, - գրում է նա, - որ մուսուլման օտար տիրապետությունների շրջանում նրանք պահպանեցին իրենց հավատը, լեզուն ու հոգևոր ընդգծված կերտվածքը, այն ժամանակ, երբ հարելան տե-

³ Տե՛ս Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, ч. II, с. 25.

⁴ Նույն տեղում, մաս 3, էջ 19։

⁵ Տե՛ս Н. Неведьев, Взгляд на Армянскую область, СПб, 1839. с. 13.

⁶ Նույն տեղում։

րությունները, որոնք ժամանակին տնօրինում էին աշխարհի ճակատագիրը, քաղաքական հզորության կորստի հետ միասին կորցրեցին մաս իրենց բարոյական հիմնաստիպությունը և ձուլվեցին մյուս ազգերի հետ»⁷:

Ռուս հայագետ, պատմաբան Վ. Աբազյանի «Հայոց պատմություն» աշխատությունում ևս անդրադարձներ կան Հայ Եկեղեցու պատմությանը, համառոտակի մերկայացված է Հայաստանում քրիստոնեության ընդունումը, եկեղեցական ժողովները, արարողություններն ու ծեսերը, հայոց հոգևոր տիտղոսներն ու մշամավոր վանքերը: Ամենից ուշագրավը, սակայն, Աբազյանի գրքի ավարտն է. «Բնական է, գրում է մա, - հեթանոսական և մուսուլմանական բազմադարյան լուծը պետք է որ իր բացասական ազդեցությունն ունենար հայերի բարոյական կերպարի վրա, սակայն հայ ժողովրդին առավել բնութագրական են բնավորության լուսավոր կողմերը»⁸: Որպես ասվածի հաստատում, մա մեջ է բերում «Նովոյե վրեմյա» լրագրի 1887 թ. համարներից մեկում զետեղված Ի. Հախվերդովի⁹ հոդվածից մի հատված. «Ներկայիս հայերի մասին պատկերացումները, - գրում էր հեղինակը, - գլխավորապես հիմնված են ճանապարհորդական մոթերի վրա, որոնք իրապես չգիտեն իսկական հային... հայրենիքի, սեփական հավատի ու ավանդույթների հանդեպ միջոցառությունը հայերի մոտ պահպանվում է սրբությամբ / ընդգծումը՝ Հ.Հ./, իսկ բուն երկրի խորքերում՝ Զեյթունի, Վանի, Մուշի հայերի մոտ այն պահպանվում է կատարյալ մաքրությամբ»¹⁰:

Հայերի հավատի մասին ուշագրավ դատողություններ կան մաև Մագդա Նեյմանի «Հայերը» գրքում: Հրատարակվել է Ս. Պետերբուրգում 1899 թ.: Նեյմանն իր գիրքը սկսում է հայոց գրերի ստեղծման պատմությունով. «Ժողովուրդը, որը տիրապետում էր այդքան հարուստ լեզվի, - գրում է մա, - չէր կարող իր սրտին այդքան հոգեհարազատ Սուրբ գիրքը կարդալ անհասկանալի լեզվով: Հրատապ պահանջ էր զգացվում հայոց գրերի ստեղծման համար»¹¹: Հեղինակն այստեղ կարևոր շեղում է կատարում. մերկայացնելով հայոց գրերի ստեղծման պատմությունը, Նեյմանը տողատակում ծանոթագրում է. «Եդեսիա. այժմյան Ուրֆան Հալեպի վիլայեթում: Թուրքերն այստեղ 1895 թ. ջարդեցին և կոտորեցին 10 հազարից ավելի հայերի»¹²: Գրքի մերածականում Նեյմանը հատուկ ընդգծում է հայ ժողովրդի կրքոտ

⁷ Ст'я В. Потто, Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, СПб, 1885, с. 653.

⁸ В. А. Абаза, История Армении, СПб, 1888, с. 119.

⁹ 1885 թ. Մոսկվայում հրատարակվել էր Հ. Ա. Հախվերդովի «Հայաստանը հիմնգերոդ դարում» աշխատությունը, ուր համառոտ մերկայացված է հավատի համար հայերի մղած պատերազմները:

¹⁰ Ст'я М. Нейман, Армяне. Краткий очерк их истории и современного положения, СПб, 1899, с. 120:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 6-7:

¹² Նույն տեղում:

հավատասիրությունը. «Բոլոր ժողովուրդներից հայերն առաջինն ընդունեցին Քրիստոսի ուսմունքը: ...Սուրբ Գրիգորից սկսած, քրիստոնեությունն անդարձ հաստատվեց Հայաստանում և ո՛չ քաղաքական ցնցումները, և ո՛չ էլ հեթանոսների ու մահմեդականների դաժան հալածանքները չկարողացան նրանց ետ պահել իրենց հավատից: Հայերը հավատարիմ մնացին իրենց հավատին և քալլ անգամ չնահանջեցին»¹³:

Գրքի երկրորդ մասը հեղինակը վերնագրել է այսպես. «Քննադատական դիտողություններ հայ ժողովրդի պատմության»: Նեյմանն այն սկսում է Հայաստանի աշխարհագրական դիրքի բնորոշումից, որը թերևս հեռու չէ տրամաբանությունից. «Ավելի վատթար աշխարհագրական դիրք, որն ունեցել է Հայաստանը, հազիվ թե ունենա աշխարհում մեկ այլ երկիր: Բոլոր կողմերից բնական խոչընդոտների բացակայության պատճառով այն դարձել է Արևմուտքի և Արևելքի բախման գլխավոր թատերաբեմ... Այդ միջավայրը Հայաստանը զբաղեցրեց իր գոյության ողջ ընթացքում, ավելի քան չորս հազարամյակ»¹⁴: Քննելով հայոց պատմության հարցերը, նա մասնավորապես նշում է, որ հիմնելով թագավորական չորս դինաստիաներ և նրանց կորստից հետո «եմթարկելով ճակատագրի դաժան խաղերին ու նվաճողների հալածանքներին, հայերն, այնուհանդերձ, չանհետացան և հաստատուն մնացին իրենց նախնիների հողում, *պահպանեցին հավատը, լեզուն, ավանդույթներն ու մահապետական կենցաղը. երևույթ, որը հազվադեպ է պատահում մարդկության պատմության մեջ*» (ընդգծումը՝ Հ.Հ.)¹⁵:

Որքան էլ տարակուսելի էր, Հայ Եկեղեցու պատմությանը և հայերի դավանած հավատի մասին ուշագրավ մտքերի կարելի է հանդիպել ոուս բարձրաստիճան սպաների հուշագրություններում և կոմկապյան պատերազմներին նվիրված աշխատություններում: Դրանցից է, օրինակ, ռուսական բանակի գեներալ, Ղրիմի պատերազմի կոմկապյան ճակատի երևանյան ջոկատներից մեկի հրամանատար Մ. Լիխուտինի «Ռուսներն Ասիական Թուրքիայում 1854-1855 թթ.» աշխատությունը: Գրքում բավականին մանրամասն, և որ կարևոր է, մեծ գնահատանքով են ներկայացված հայկական եկեղեցիներն ու ճարտարապետական հուշարձանները: Այս քաղվածքում, օրինակ, Սուրբ Հովհաննեսի նկարագրությունն է. «Վանքը հիմնադրվել է Գրիգոր Լուսավորչի կողմից... Այն բավականին ընդարձակ էր և վեհաշուք... Վերևում խաչն էր, ինչպես մեր շատ եկեղեցիներում է: Պատերը բավականին հաստ էին, որոնց կենտրոնում գտնվում էր քարապատ գմբեթը: Հատակը և աստիճանները քարից էին, որոնց վրա հստակորեն երևում էր դարերի դրոշմը... Քրդերը և թուրքերը կարծում են, թե նրա պատերի մեջ հայերը թաքցրել են իրենց հարս-

¹³ Նույն տեղում, էջ 5:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 62-63:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 62:

տությունը և բավականին նկրտումներ ունեն վաճառի հանդեպ...»¹⁶։ Ռուս հեղինակին կարծես թե զարմացրել էր այն իրողությունը, երբ հայ հոգևորականությունը և տեղի ավագանին համոզել էին նրանց «մնալու այս տարածքներում և նույնիսկ առաջարկում էին գրավել ողջ Ալաշկերտի սահմանը, որից հետո մենք այլևս հացահատիկի, գարու և անասնակերի կարիք չենք ունենա... Նրանք վախենում էին, -գրում է Լիխտսիցը,- որ մեր հեռացումից հետո իրենց դրությունն ավելի կծանրանա, և որ թուրքերը վերծխանդի կլինեն և քրդերին կրկին կհրահրեն իրենց թալանելու...»¹⁷։ Եվ թեպետ ռուս գեներալի «միամտությունն» ինչ-որ տեղ կարելի էր հասկանալ, սակայն մյուս կողմից չես ասի, թե հարցի էությունը չի ըմբռնել. «...չի բացատրում, որ այդ թալանը կարող է կոտորածով ավարտվել»¹⁸։ ...Սուրբ Հովհաննեսի գանձերը երկու պահպանի ուղեկցությամբ մենք ուղարկեցինք Էջմիածին։ Վաճառում մնացին միայն վաճառահայրը և երեք սպասավորներ, որոնք մեզ հաղորդեցին, որ իրենք, որպես քրիստոնյաներ, պարտավոր են մնալ Աստծո տաճարում և նույնիսկ դառնալու այս արբատեղու զոհերը, եթե Աստված այդպես կամենա...»¹⁹։

Ռուս հեղինակը հստակ դատողություններ է կատարել հայոց պատմությունից, որոնք բնութագրական են և ընդունելի. «Հայոց թագավորությունը ժամանակին տարածվել է Թավրիզից մինչև Էրզրում, Վանից մինչև Վրաստան... Վայրենի հորդանքներ և անընդհատ երկրաշարժերը հայոց թագավորության կործանման պատճառ են դարձել։ Բազում քաղաքներ ավերվեցին, իսկ նրանց բնակչությունը ոչնչացվեց։ Հայերի մեծ մասը ստիպված թողեց իր հայրենիքը և տարագրվեց եվրոպական և ասիական երկրներ, որտեղ նրանք կարող էին ազատ առևտուր կատարել և անվտանգ ապրել։ Հայոց լեզուն և կրոնը դարձան նրանց միավորման միակ միջոցը, իսկ Էջմիածինը դարձավ նրանց հոգևոր կենտրոնը, որը միաժամանակ և հայության կենտրոնն է։ Հայոց լեզվի և քրիստոնեական հավատի շնորհիվ հազարամյակների ընթացքում պահպանվեց ազգային ու մշակույթը»²⁰։ Լիխտսիցը նույնիսկ չի թաքցնում, որ այդ հանգամանքն այստեղի «որոշ հայերի շրջանում արմատացրել է հայոց թագավորության անկախությունն ու ինքնուրույնությունը վերականգնելու

¹⁶ Տե՛ս М. Лихутин, Русские в Азиатской Турции в 1854-1855 гг. СПб, 1863, с.164: Այսօր արդեն հաստատապես կարելի է արձանագրել, որ ռուս հեղինակի «ամհանգստությունն ի կատար է ածվել»։ 2000 թ. ամռանը Մեծրոպ արքեպիսկոպոս Աշոյանի առաջնորդությամբ Սուրբ Հովհաննես կատարած ուխտագնացության ժամանակ մենք կարողացանք միայն մշտրել նրա «հաստ» պատերը։ ԶԿԱ ՍՈՒՐԲ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍԸ: Իսկ քրդերը, որոնք խմբվել էին մեր շուրջը, անհասկանալի հայացքներով ուղեկցում էին մեզ, կարծես թե ոչինչ չէր եղել...

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 165-166:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 166:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 167:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 267-268:

գաղափարը»²¹։ Խորանալով հայոց պատմության մանրամասների մեջ, ուսն գեներալը միաժամանակ իրավացիորեն նկատում է, որ նրանում հերոսականն ու կորցրածի զգացումը կողք-կողքի համատեղում են։ Խորհրդածելով այդ հարցերի շուրջ, Լիխտստինը գրում է. «Հայոց թագավորության անկման ու նրա ժողովրդի մի մասի ոչնչացման հանգամանքներն ուղղակի շշմեցուցիչ են և ակամայից յուրաքանչյուրի մոտ անթաքույց հետաքրքրություն են առաջացնում. ինչպե՞ս կարող էր այդ ժողովուրդն այս աստիճան խղճուկ վիճակի հասնել։ Մի՞թե վայրենի հորդանքներ կարող էին այդպես անպատիժ ոչնչացնել այս ժողովրդին, որոնք միալեզու են եղել և գրավել այդքան հսկայական տարածք։ Եթե այդ ժողովուրդը միավորվել կարողանար և պատրաստ լիներ դիմագրավելու թշնամուն... Ես այնքան էլ զիտակ չեմ հայոց պատմությունից, որպեսզի կարողանամ պատասխան տալ այս հարցերին, - շարունակում է Լիխտստինը։- Էջմիածնում այս հարցերի շուրջ շատ գիտնականների և հոգևորականների հետ խորհրդակցեցի... Նրանք ինձ բացատրեցին, որ դրա պատճառը հին հայկական պետության մասնատվածությունն է եղել և միմյանց դեմ հաճախակի դարձած երկպառակտիչ կոնֆլիկտները, որոնցով այնքան հարուստ է հայոց միջնադարյան պատմությունը։ Եվ մի՞թե կարելի էր այդպիսի պահվածք ցուցաբերել և մոռանալ, որ իրենք գտնվում են բարբարոսական աշխարհի սահմանագծին։ Հայոց շատ մախարարական տներ կենտրոնական իշխանության դեմ իրենց գործողություններում բավականին բացահայտ են եղել և եթե զենքի ուժով չի հաջողվել, նրանք նույնիսկ իրենց մոտ են հրավիրել օտար ժողովուրդների»²²։ Թեպետ Լիխտստինը փոքր-ինչ չափազանցում է, սակայն ուսն հեղինակին հայոց պատմությունից անստեղյակության մեջ չես մեղադրի։

Հայերի՝ քրիստոնեական իրենց հավատի հանդեպ նվիրվածությունն է շեշտում նաև ուսն պատմաբան Ի. Գոլոբորոդկոն. հեղինակը հայ ժողովրդին համեմատելով տարածաշրջանի հին ու նոր ժողովուրդների հետ, գրում է. «Հայերն Ասիական Թուրքիայի ամենից ավելի մշակութային տարրն են։ Երբ օսմանյան տիրապետության հետևանքով շատ ժողովուրդներ կանգ առան իրենց զարգացման մեջ, երբ անձը, գիտությունն ու ազատությունը մտան արգելված հասկացությունների շարքը և անողորմաբար արմատախիլ արվեցին, հայերն այդ պայմաններում նույնիսկ պահպանեցին թե՛ իրենց հավատը, թե՛ ազատ մտածողությունը, և թե՛ ստեղծագործական ոգին։ Նրանք միաժամանակ ամուր կապ պահպանեցին եվրոպական մշակութային հետ, դարձան նրա տարածողները մուսուլմանական տարածքներում»²³։ Ռուս հեղինակն այնուհետև շարունակում է. «Երբեմն զարմանում ես, թե ինչպես է այդ

²¹ Նույն տեղում, էջ 268:

²² Նույն տեղում, էջ 268-269:

²³ Св'я И. И. Голобородько, Турция, М., 1908 г., с. 221.

ամենը հաջողվել հայերին, որոնք թեպետ արդեն բավականին ժամանակ է, ինչ կորցրել են քաղաքական անկախությունը, սակայն այսքան դարերի ընթացքում կարողացել են պահպանել իրենց ազգային հոգևոր անձեռնմխելիությունը: Այս առեղծվածը, - գրում է Գոլդեբորգը, - պետք է փնտրել հայ ժողովրդի պատմական հարուստ անցյալի մեջ: Այնտեղ Անհի խորհրդավոր ավերակներն են, կիսավերված եկեղեցիներն ու վանքերը, հուշարձաններ, որոնք հայերի ազգային ինքնատիպության լուռ վկաներն են»²⁴:

19-րդ դարի կեսերին լույս տեսավ Հաքսհաուզենի «Անդրկովկասի մարզ» գիրքը, որը գերմաներենից ռուսերեն է թարգմանվել Ներսես Կաթողիկոս Աշտարակեցու ջանքերով ու հովանավորությամբ: Գրքի առաջին էջում Աշտարակեցու մասին է հեղինակին, ուր հայոց կաթողիկոսն իր գոհունակությունն էր հայտնում «փառավոր ու արժանափառ այն տեղեկությունների համար», որոնք վերաբերում են կովկասյան մարզերին և նրա բնակիչներին: «Ես ինքս, - գրում էր Աշտարակեցին, - ծնվել եմ Հայաստանում, շատ բան եմ տեսել ու լսել և հաճախ ակամայից զարմացել եմ լրդակական ճանապարհորդների մկարագրություններից: Չունենալով հաստատուն գիտելիքներ, նրանք խոսում են ամեն ինչի մասին և դրանով տարակուսանքի մեջ գցում մարդկանց: Ծառերն էլ սխալ տեղեկություններ են հաղորդում այդ երկրների մասին: Դուք, բարոն, - շարունակում է Կաթողիկոսը, - ձգտել եք հասնել ճշմարիտին, ցանկացել եք տեղեկանալ նրանց մասին հանգամանորեն և հիմնովին, ուստի ես սուրբ պարտականություն համարեցի հոգեպես շնորհապարտ լինելու Ձեզ»²⁵:

Ներածականում Հաքսհաուզենը գրում է. «Հրեաներից, հին երկրներից և Եգիպտոսից հետո, համաշխարհային պատմության մեջ հազիվ թե գտնվի երկիր, որը կարողացել է մարդկային ցեղի մասին այդքան կարևոր տեղեկություններ պահպանել, որքան այն երկրում, որն ընկած է Սև և Կասպից ծովերի միջև և հասնում է մինչև Արարատ լեռը... Այս տեսակետից առավել քան հետաքրքրություն է ներկայացնում մի երկիր, որը գտնվում է գլխավոր մայրուղիների խաչմերուկում, և որի վրայով էին հնում կատարվում ժողովուրդների մեծ տեղաշարժեր: Ինչպես վկայում է ավանդությունը, այստեղ է ընկել բռնակալ Բելը... այստեղ է առաջին անգամ հաջողությամբ քրիստոնեությունը քարոզել Սուրբ Գրիգորը»²⁶:

Հաքսհաուզենը բարձր որակներով է բնութագրում հայ ժողովրդին. «Իմ կարծիքով, - գրում է նա, - հայերը կանգնած են զարգացման բարձր աստիճանի վրա, քանի որ հոգևոր որակների մեջ է նրանց ապագայի կոչումը՝ դառնալու Ասիայի և Եվրոպայի միջև համագործակցության օղակը: Հայերի մոտ հատկապես ուժեղ է ազ-

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ Ст'я Гакстгаузен, Закавказский край, СПб, 1857, с.7.

²⁶ Նույն տեղում, էջ I-II:

գային ներքին կապը, իսկ հավատի հանդեպ մվիրվածությունը՝ ազգային հզոր սկիզբը ընդծումը՝ Հ.Հ./ : Հայերն, անկասկած, առավելություն ունեն իսկական հայրենիքի ու հողի մասին իրենց պատկերացումներում: Ինձ հայտնի չէ մեկ այլ ժողովուրդ, - հաստատում է հեղինակը, - որում ընտանեկան կապերն այդքան ամուր լինեն, որքան հայերի մոտ է»²⁷:

Հայ Եկեղեցու պատմությանն է մվիրված Ալեքսանդր Ամինսկու աշխատությունը, որն այդպես էլ վերնագրված է «Հայ Եկեղեցու պատմություն»: Այն հրատարակվել է 1900 թվականին՝ Ռուսաստանի բարձրագույն սինոդի որոշմամբ: Հայ Եկեղեցու պատմությանն անդրադառնալու շարժառիթը հեղինակը բացատրում է հետևյալ կերպ. «Մինչև ներկա ժամանակները, - գրում է նա, - ո՛չ ուս, և ո՛չ էլ օտար գրականության մեջ ամբողջական ձևով ներկայացված չէ Հայ Եկեղեցու պատմությունը, մինչդեռ նրա պատմության և գիտական մշակման անհրաժեշտությունը մեզանում, անկասկած, կա: Հայ Եկեղեցին, - շարունակում է Ամինսկին, - ներկայումս իրենից յուրահատուկ մի երևույթ է ներկայացնում քրիստոնեական աշխարհում»²⁸: Գրքում Ամինսկին փորձ է անում ներկայացնել Հայ Եկեղեցու պատմության կարևորագույն փուլերը և այն հասցնում է մինչև 19-րդ դարը: Ինչպես երևում է հեղինակի պնդումներից, նա իր առջև ընդարձակ խնդիրներ չի դրել: Հետազոտողի նպատակն է եղել ի մի բերել հավաքած նյութերը և ուժերի ներածին չափով լուսաբանել դրանք: Ընդ որում, հեղինակը գրում է, որ իր գիրքն ուղղված չէ հայ հոգևորականությանը, քանի որ նրանց համար Հայ Եկեղեցու պատմության մանրամասները նորություն չեն ներկայացնում: Ամինսկին ընտրել և մեկնաբանել է Հայ Եկեղեցու պատմության հատկապես այն հատվածները, որոնք համաքրիստոնեական նշանակություն ունեն²⁹:

Հեղինակը Հայ Եկեղեցու պատմությունը բաժանում է հինգ ժամանակահատվածների՝ քրիստոնեության ընդունման ժամանակներից սկսած մինչև 18-րդ դարի ավարտը: Գրքում ժամանակագրական կարգով ներկայացված են Հայ Եկեղեցու պատմության կարևոր ու նշանավոր դրվագները, հայոց կաթողիկոսները: Ընդ որում, Հայ Եկեղեցու պատմությունը հեղինակը ներկայացնում է հայոց պատմությանը զուգահեռ: Այդ հնարավորությունը նրան տալիս են օգտագործված բազում հայկական սկզբնաղբյուրները, որոնք արդեն լույս էին տեսել ուսերեն և օտար լեզուներով:

Ռուս հեղինակ Ա. Գերյեն ևս, քննարկելով Հայ Եկեղեցու դերը հայ ժողովրդի կյանքում, անվերապահորեն ընդգծում է նրա ազգամայաստ գործունեությունը հոգևոր արժեքների պահպանության խնդրում. «Դա բավականին ուշագրավ գիծ է

²⁷ Նույն տեղում, էջ 188-189:

²⁸ Ст'я Ал. Аветинский, История армянской церкви, Кипишев, 1900, с. VI:

²⁹ Նույն տեղում, էջ VIII:

հայ ժողովրդի կյանքում և Հայ Եկեղեցու մշակութային դերի էական արգասիքն է, - գրում է նա: -Հայոց պետականության վերացումից հետո նա է իր վրա վերցրել հայ ժողովրդին հավաքելու և նրա միասնությունը պահպանելու գործը»³⁰:

Հայ Եկեղեցու և հայերի հավատի հանդեպ ունեցած նվիրվածության մասին ուշագրավ հրապարակումների կարելի է հանդիպել նաև ժամանակի ռուսական մամուլում: Այսպես, «Московские ведомости» պարբերականի մի հրապարակման մեջ, որը բերված է «Հայ ժողովրդի պատմության տեսությանը վերաբերող փաստաթղթերի ժողովածուի» մեջ, հանգամանորեն խոսվում է հայերի հավատի ու Հայ Եկեղեցու մասին, առանձնակի ընդգծվում հայ ժողովրդի նվիրվածությունն իր արմատներին ու նահապետական օրենքներին, «որոնք, - ինչպես գրում են գրքի հեղինակները, - հայերը սրբությամբ են պահպանում: Երիտասարդները մեծ հարգանք են տածում ավագների հանդեպ, որը հիշեցնում է Աբրահամի և Հակոբի նահապետական ժամանակները»³¹:

«Кавказ» թերթի 1855 թ. համարներից մեկում մենք հանդիպեցինք Ի. Իվանովի «Հայերի կրոնական պատերազմը զրադաշտականության դեմ» ուշագրավ հրապարակմանը: «Հեթանոսական աշխարհը, - գրում է նա, - դեռ մոր-մոր էր սկսում մահանալ Արևմուտքում, երբ Արևելքում այդ ժամանակ քրիստոնեությունն, ի դեմս զրադաշտականության, արդեն ուներ իր թշնամին: Պարսիկները ցանկանում էին ոչնչացնել մոր կրոնը, որն ուժգնորեն մոտենում էր իրենց սահմաններին»³²: Ներկայացնելով քրիստոնեական հավատի համար հայ ժողովրդի կրած տառապանքները, հեղինակն այնուհետև գրում է. «քրիստոնեությունն այնքան ամուր էր հայոց երկրում, որ այն սասանելն անհնար էր»³³: Որպես ասվածի հավաստում, Իվանովը հանգամանորեն նկարագրում է Վարդանանց պատերազմում հայերի հերոսական դիմադրության ուշագրավ դրվագները: Նույն թերթի 1853 թ. հունվարյան համարներում Ի. Եվլիստովի հոդվածաշարն է՝ «Հայաստանը հիմնվածորդ դարում և սպարապետ Վահան Մամիկոնյանը» վերնագրով: Հեղինակը հայ պատմիչների, գլխավորապես Փարպեցու տեղեկությունների հիման վրա ներկայացնում է Վարդան և Վահան Մամիկոնյանների գլխավորած ազատագրական շարժումների հերոսական դրվագները՝ առավելապես շեշտելով հավատի համար պայքարի հանգամանքը. «Հազկերտի զահակալությունը խորը վերքեր թողեց թալանված, ավերված ու ուժասպառ եղած Հայաստանին: Սակայն հայերը, - գրում է Եվլիստովը, - որոնք թեև քաղաքականապես հարստահարված էին, հոգով արիացան և անսասան դարձան իրենց սուրբ հավատի հանդեպ: Ծառ փորձություններ տարան նրանք Հազկերտի

³⁰ Նույն տեղում:

³¹ Ст'я Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа, ч. III, с. 25.

³² «Кавказ», 1855. № 33, էջ 136:

³³ Նույն տեղում:

քոնատիրությունից, սակայն Փրկչի աստվածային ուսմունքի լույսը նրանց սրտերում չհանգավ»³⁴։ Հեղինակն առանձնակի ընդգծում է, որ հավատի համար մղած երկարատև պայքարից «Հայաստանը դուրս եկավ հաղթանակած, և հայերը պետք է հպարտանան իրենց նշանավոր զորավարներով, խորաթափանց քաղաքագետներով ու մեծ հայրենասերներով։ Նրանց շնորհիվ ամրապնդվեց հայրենիքի անվտանգությունը, բարձրացավ ժողովրդական ոգին, որը հարգանքի արժանացավ մաս հարևան ժողովուրդների կողմից»³⁵։

Ուշագրավ են մաս «Kasak»-ում գետեղված Ա. Գրենի երկու հոդվածները՝ «Հազկերտ Երկրորդը և հայերը» վերնագրով։ Այս հոդվածի լույս ընծայումը՝ այն էլ դարավերջին, մեր կարծիքով պատահական չի եղել։ Բեղիմակը մեկ անգամ ևս հիշեցնում է ընթերցողներին, թե ինչպիսի արհավիրքների է դիմակայել հայ ժողովուրդը իր բազմադարյան պատմության ընթացքում։ Ա. Գրենն ընթերցողին հասցնելով Վարդանանց պատերազմի խորհուրդը, նշում է հայերի՝ հավատի ու անկախության համար պայքարի պատրաստակամությունն ու հաստատակամությունը։ Հոդվածի վերջում Ա. Գրենն ամփոփելով իր մտքերը, գրում է. «Հայոց բազմադարյան պատմության մի դրվագի ներկայացումով ես փորձեցի ցույց տալ, որ հայ ժողովուրդը մշտապես աչքի է ընկել իր համառ ու անկախատենչ բնութագրով։ Հուսով եմ, -շարունակում է Բեղիմակը,- որ այն առավել քան կհետաքրքրի ողու ընթերցողներին և հնարավորություն կտա շատերին դատելու, թե ինչու են կայանում հայ ազգի յուրահատկությունը և կազատի նրան ամեն տեսակ մեղադրանքներից ու կշտամբանքից, որոնք վերջերս այդքան հաճախակի են դարձել ողու հասարակայնության շրջանում»³⁶։

Հարկ է նշել, որ Վարդանանց պատերազմի թեման բավականին հաճախ է արծարծվել ողուական մամուլում, որոնցում, որպես կանոն, ազատագրական այդ ձգտումներն անպայմանորեն զուգակցվել են հայերի՝ հավատի հանդեպ ունեցած մեծ նվիրվածության գաղափարի հետ։ Հարկ է նշել մաս, որ այս առումով հատկապես առանձնանում էին «Kasak» թերթում գետեղված հրապարակումները։ Այսպես, թերթում գետեղված հոդվածներից մեկում հրապարակման հեղինակը Հայ Առաքելական Եկեղեցու պատմությունը ներկայացնելով հայոց պատմությանը համընթաց, միաժամանակ պատմում է, թե ինչ ճիգերի գնով են հայերը կարողացել պահպանել իրենց հավատը՝ ենթարկվելով թուրքերի և պարսիկների անսանձ հալածանքներին³⁷։ Թերթի 1854 թ. համարներում ֆրանսիացի հայագետ Էդ. Դյուլոն-րիեն հանդես էր եկել «Հայերը 1854 թ.» հոդվածաշարով, ուր Բեղիմակը բազում

³⁴ Նույն տեղում, 1853, № 24, էջ 100։

³⁵ Նույն տեղում, № 27, էջ 114։

³⁶ Նույն տեղում, 1896, № 27, էջ 114։

³⁷ Նույն տեղում, 1857, № 17, 19, 21։

առումներով անդրադառնում է մաս Հայ Եկեղեցու պատմության կարևորագույն անցքերին և բարձր գնահատում մրա խաղացած դերը հայ ժողովրդի ազգապահպանման խնդրում. «Հայերն արիությամբ են տարել իրենց բաժին հասած արհավիրքները, որն, անշուշտ, գալիս էր քրիստոնեական հավատի հանդեպ ունեցած մեծ զգացումից»³⁸, - գրում է մա: Այդպիսին էր մաս Դ. Մելիքովի հոդվածը, ուր հեղինակը, մանրամասն ու հանգամանորեն ներկայացնելով վարդապետական պատերազմի խորհուրդը, անպայմանորեն ընդգծում է՝ իրենց հավատի ու հայրենիքի հանդեպ ունեցած հայ ժողովրդի մեծ նվիրվածությունը³⁹: Ժիշտ է, հոդվածում քիչ են հեղինակի միջանորոշումները, սակայն առավել քան ընդգծված են Եղիշե պատմիչի գրքի հերոսական դրվագները: «Թիֆլիսի տեղեկագիր» թերթի 1832 թվականի համարներից մեկում զետեղված հոդվածը պատմում է հայերի՝ քրիստոնեության ընդունման մասին, անդրադարձ կատարում վարդապետական պատերազմին, ընդգծում հայերի նվիրվածությունն իրենց Եկեղեցուն ու հավատին⁴⁰:

Մեզ համար հաճելի անակնկալ էր «Отечественные записки» ամսագրում հանդիպել Եղիշեի գրքի ոտներեն թարգմանության աղբյուր զետեղած հաղորդագրությանը՝ «Նոր գրքեր» խորագրի տակ: Անակնկալ էր, քանի որ ուսական մասն ծանրակշիռ ամսագրում հազվադեպ կարելի է հանդիպել հայոց պատմությանը նվիրված հրապարակումներ: Հաղորդագրությունը սկսվում է ուշագրավ ներածականով. «Քրիստոնեյա ժողովուրդներից քչերին հաջողվեց առանց սուրը մերկացնելու պահպանել իրենց հավատը: Հավատի համար պատերազմների դարաշրջանը, որի ընթացքում փառավորվեցին շատ ժողովուրդներ, վերաբերում է մաս հայերին, ժողովուրդ, որի համար այդ պայքարը վերածվեց կենաց-մահու կռիվի: Հայաստանի համար այդ պայքարն այնքան ծանր ու դժվարին էր, որ պատմությունը չի կարող լուրջան մատնել այդ իրադարձությունը»⁴¹: Իր ընթերցողին ներկայացնելով վարդապետական պատերազմի խորհուրդն ու իմաստը, հանդեսը միաժամանակ հետևյալ խորհրդածությունն է կատարում Հայաստանի անցած պատմական ուղու շուրջ. «Իր աշխարհագրական դիրքի պատճառով կտրված լինելով քրիստոնեյա հզոր տերություններից և բոլոր կողմերից շրջապատված լինելով սկզբում հեթանոսական, իսկ այնուհետև մուսուլմանական երկրներով, Հայաստանը մշտապես եղել է իր ալադական հարևանների զոհը: Ուստի չպետք է զարմանալ, որ մամաօրինակ արյունահեղ իրադարձություններով հանդերձ, - շարունակում է ամսագիրը, - հայերի մոտ երբեք չի մարել քրիստոնեական հավատի հանդեպ նվիրվածությունը»⁴²:

³⁸ Նույն տեղում, 1854, № 54, էջ 336:

³⁹ Նույն տեղում, 1854, № 64, էջ 376:

⁴⁰ Տե՛ս «Тифлиссские ведомости», 1832, № 5, 6.

⁴¹ «Отечественные записки», 1853, т. 89, с. 113.

⁴² Նույն տեղում:

Ըստ արժանվույն գնահատելով Եղիշե պատմիչի գործը, հանդեսն առաջին հերթին մշտում է նրա համաշխարհային մշակակությունը. «Որպես պատմական մյուս, գրքի լույս ընծայումը խիստ կարևոր է: Հայաստանի պատմությունը մեզանում գրեթե անհայտ է, մինչդեռ, ինչպես արդեն մշեցիքը, աշխարհագրական իր անմապատ դիրքի պատճառով, մա մշտապես բախման մեջ է եղել համաշխարհային պատմությունը կերտողների հետ և այդ պատմության իմացությունը կարող է լրացնել մեզ հայտնի շատ իրադարձություններ: Ավելին, մի ժողովրդի ճակատագիր, որն այդքան փորձություններից հետո կարողացել է պահպանել իր հավատը, լեզուն ու ազգայինը, ինքնին մեզ գրկում է անտարբեր վերաբերմունքից»⁴³:

Անակնկալ էր մահ «Военный сборник» ամսագրում զետեղված «Из походного дневника» հուշագրությունը՝ Եսաուլ ստորագրությամբ: Հուշերում հատկապես աչքի են ընկնում այն հատվածները, որոնցում ռուս սպան պատմում է իրենց ճանապարհին ընկած Հայաստանի հիմնվուրց քաղաքների ու բերդ-ամրոցների մասին. «Բաղաքի ավերակներից (խոսքը Օիրակավանի մասին է՝ Հ.Հ) կարելի էր կռահել, որ ժամանակին այն մեծ քաղաք է եղել. ասում են, որ հասակակից է Անիին և մույնիսկ ավելի հին է: Այժմ նրանից մնացել է միայն կիսավեր եկեղեցին: Նրանում քաղաքակրթության կմիքն է, թեպետ հատակ երևում են մահ վանդալիզմի և ֆանատիզմի հետքերը... Ի՞նչ է մնացել հայոց այս հիմնվուրց մայրաքաղաքից, որն, ինչպես պատմում են այստեղ, ունեցել է քառասուն վերստ շրջագիծ: Եվ որքան վեհաշուք է այս եկեղեցին, մույնիսկ իր ավերակ վիճակում... Թիֆլիսում մույնիսկ ես այսպիսի եկեղեցի չեմ տեսել: Թեև զմբեղն ավերված է, սակայն պատերը և ներսի պուրները դեռևս կանգուն են: Հայ պատմաբանները մասամբ դա վերագրում են հաճախակի երկրաշարժերին, սակայն հայտնի է մահ, որ Մահմուդ Երկրորդի հրամանով քանդման է արժանացել մահ այս եկեղեցու զմբեղը: ...Ներսում փորագրված հայկական արձանագրություններ են, որոնք բավականին լավ են պահպանված: Մեզ ուղեկցող հայ Բաբկենի հետ երկար տանջվեցինք՝ ինչ-որ կերպ հասկանալու համար նրանցից մեկի իմաստը»⁴⁴: Վիմական այդ արձանագրությունն այնքան էր հետաքրքրել ռուս սպային, որ ի տես ընթերցողի մա հատուկ թարգմանել էր տվել այն և զետեղել... իր հուշերում:

Ռուսական մամուլում բազմաթիվ հրապարակումների կարելի է հանդիպել, որոնք անմիջականորեն նվիրված են Հայ Եկեղեցուն և նրա պատմությանը: Դրանք հիմնականում հանրամատչելի բնույթի հրապարակումներ են և ռուս ընթերցողին ծանոթացնում են Հայ Եկեղեցու ներքին կանոնների ու եկեղեցական կյանքի հետ: Այդ բնույթի հետաքրքիր հոդվածներ է զետեղել «Журнал министерства внутренних дел» ամսագիրը՝ «Հայ-Գրիգորյանական եկեղեցին» խորագրով: Դրանցից

⁴³ Նույն տեղում, էջ 115:

⁴⁴ «Военный сборник», 1860, գիրք 5, էջ 154-155:

մեկում, օրինակ, համառոտ տեղեկություններ է հաղորդվում հայերի ծագման մասին, ներկայացվում են անկախության համար հայ ժողովրդի մղած պայքարը և օտար տիրապետության ծանր հետևանքները: Ներկայացնելով Հայաստանում քրիստոնեության ընդունման պատմությունը, ամսագիրն այնուհետև ընդգծում է. «Բազում ժողովուրդների թվում, որոնք այժմ միացված են Ռուսական կայսրությանը որպես մեկ մարմին, կա մի հնագույն, կարելի է ասել՝ նախաստեղծ ժողովրդի հետաքրքիր մի բեկոր, որը հայտնի է հայ ժողովուրդ անունով: Չնայած բազում հալածանքներին, այս ժողովուրդը պահել և մինչ օրս շարունակում է պահպանել ազգային իր առանձնահատկությունները: Սփռված լինելով աշխարհով մեկ, նրանք ամենուր իրենց հերոսների աճյունների, ավերված քաղաքների ու պատմության հետ են, իսկ հավատի հանդեպ ունեցած նրանց սերը բացառություն է կազմում քրիստոնեական աշխարհում, հատուկ մի Եկեղեցի, որը կոչվում է Հայ Առաքելական»⁴⁵:

Ռուսական մամուլում քիչ չեն մաս հայոց կաթողիկոսներին մվիրված հրապարակումները: Այդպիսի մի ուշագրավ հրապարակում գետեղված է «Правительственный вестник» պարբերականի 1895 թ. համարներից մեկում, որն արտատպված էր «Եղբայրական օգնություն Թուրքիայում տուժած հայերին» նշանավոր ժողովածուում: Հոդվածն այդպես էլ վերնագրված էր՝ «Հայոց կաթողիկոսները»: Համառոտ ներկայացնելով Հայաստանում քրիստոնեության ընդունման պատմությունը, հեղինակն այնուհետև գրում է. «Հայկական Եկեղեցին քրիստոնեական հնագույն Եկեղեցիներից է... Հայերի շրջանում Գրիգոր Լուսավորչի հանդեպ սերն ու համակրանքը այնքան մեծ էր, որ քրիստոնեության ընդունման սկզբնական շրջանում կաթողիկոսներն ընտրվում էին բացառապես Լուսավորչի տոհմից...»⁴⁶: Մանարմասն ներկայացնելով հայոց կաթողիկոսների ընտրակարգը, թերթն այնուհետև անդրադառնում է պետական շինարարության գործում Հայ Եկեղեցու խաղացած դերի գնահատությանը. «Թագավորական իշխանության և հայոց կաթողիկոսների միջև հարաբերությունները ձևավորվել էին դեռևս քրիստոնեության ընդունման առաջին տարիներին,- գրում էր թերթը: Հայոց կաթողիկոսները վճռական և կարևոր մասնակցություն են ունեցել թագավորական գործերում և հաշտարարի դեր կատարել ինչպես հայոց թագավորի և նախարարների, այնպես էլ նախարարների միջև ծագած տարաձայնությունները հարթելու խնդրում: Նրանք բազմիցս ընդվզել են բյուզանդական կայսրերի, արաբական խալիֆաների, պարսից շահերի ու թուրքական սուլթանների դեմ, երբ հայրենի երկրի ազատությունն ու անկախությունը վտանգի տակ է եղել: Հայոց Եկեղեցին մշտապես եղել է հայ ժողովրդի կամքի և նրա զգացումների արտահայտիչը: Պետականությունից զրկված տարիներին երկրի ճակատագիրը վճռող կարևորագույն բոլոր փաստաթղթերը ստորագրվել են հայոց կաթողիկոսի

⁴⁵ St'u Журнал МВД, 1843, № 3, стр. 187-188.

⁴⁶ St'u Братская помощь пострадавшим в Турции армянам, 2-издание. М., 1898. с. 385-386.

ձեռքով ու մրա օրհնությամբ»⁴⁷։ Որքանով մկատում ենք, որու պարբերականը Հայոց Եկեղեցու գնահատության խնդրում միանգամայն իրավացի տեսակետ և դատողություններ է հայտնել։ Ուշագրավ է նաև, որ որու պարբերականը Հայոց Եկեղեցուն կարևոր տեղ և դեր է հատկացնում ընդհանուր տարածաշրջանային իմաստով. «Նկատի ունենալով Հայոց Եկեղեցու և մրա կաթողիկոսների քաղաքական կարևոր նշանակությունը Կովկասի և ընդհանրապես Անդրկովկասի և Փոքր Ասիայի ողջ քրիստոնյա բնակչության խնդրում, ուսական կառավարությունը հատուկ կարևորություն էր տալիս Էջմիածնի հետ ունեցած իր հարաբարություններին... Այդ հանգամանքը,- շարունակում է թերթը,- առաջին հերթին պայմանավորված է այն բացառիկ դիրքով ու ազդեցությամբ, որ գրավում էին հայոց կաթողիկոսները հայերի շրջանում՝ շարունակելով մնալ իրենց հայրենակիցների ազգային շահերի ու ձգտումների պաշտպանը»⁴⁸։

Ռուսական մամուլում և պատմագիտական գրականության մեջ հատկապես ուշադրության են արժանացել հայոց երկու նշանավոր կաթողիկոսներ Ներսես Աշտարակեցին և Մկրտիչ Նիրիմյանը։ Դա, իհարկե, բնական էր, քանի որ երկուսի կաթողիկոսության և մրան նախորդած տարիները խաչվում էին ուսական կառավարության տարածաշրջանում վարած քաղաքականության խնդիրների հետ։ Ամենից առաջ դա, իհարկե, վերաբերում էր Ներսես Աշտարակեցուն. «Հայոց կաթողիկոսներից շատերը կարևոր մասնակցություն ունեցան պարսիկների ու թուրքերի դեմ մղված պատերազմներին և Փրկչի խաչը ձեռքներին մեր բանակներին առաջնորդեցին ռազմի դաշտ։ Այդպես էր, օրինակ, 1827 թ. Երևանի բերդի գրավման ժամանակ, երբ մեր բանակներին առաջնորդում էր անձամբ Ներսես Պատրիարքը»⁴⁹։ Նույն գնահատականին է արժանացել նաև Մկրտիչ Նիրիմյանը. «Հայոց ներկայիս կաթողիկոսը մեծ սեր և հարգանք է վայելում իր հայրենակիցների շրջանում, որին կոչում են ոչ այլ կերպ, քան «Հայրիկ»։ Հայոց կաթողիկոսի առանձնահատուկ հմայքը իր ժողովրդի հանդեպ տածած անսահման սերն է, իմաստնացած համբերությունը և պատրաստակամությունը՝ օգնելու իր ժողովրդին, յուրաքանչյուրին, ով իր օգնության կարիքն ունի՝ երբեք չմտածելով հատուցման մասին։ Բառի իսկական իմաստով նա իր ժողովրդի և իր հոտի հայրն էր ու հովվապետը...»⁵⁰։ Հրապարակումներից մեկում որու հեղինակը ուշագրավ այսպիսի դիպվածք է պատմում Նիրիմյան Հայրիկի կյանքից. «Կաթողիկոսի արտաքին տեսքը որքան գրավիչ ու ազդու է, նույնքան բարի ու իմաստուն են մրա աչքերը... Նրա կենսագիրները բնութագրական այսպիսի դիպվածք են պատմում. 50-ական թվականներ

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 386։

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 388։

⁴⁹ Նույն տեղում։

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 391։

րին խրիմյանի հակառակորդները մի քուրդ էին վարձել նրան սպանելու համար: Հանդիպելով նրան մի խուլ վայրում, քուրդը պատրաստվում է նրան սպանել, սակայն տեսնելով նրա ազդու արտաքինն ու վեհ տեսքը, ձեռքերը թուլացել են և ընկնելով խրիմյան Հայրիկի ոտքերը՝ նրանից թողտվություն է աղերսել ...»⁵¹:

Այսպիսով, զենեղված հրապարակումներից ու նյութերից կարելի է եզրակացնել, որ ոռու հեղինակները հիմնականում իրական պատկերացում են ունեցել Հայ Եկեղեցու մասին և ճշմարտացիորեն ընդգծել նրա խաղացած ազգանրպաստ գործունեությունը հայ ժողովրդի ազգահավաքման ու ազգապահպանության խնդրում:

⁵¹ Նույն տեղում: